ההצהרת בלפור והקמת מדינת ישראל

זאב צחור*

חשיבותה העיקרית של הצהרת־בלפור איננה במה שכתוב בה, אלא במה שהתנועה הציונית בנתה ממנה ● ההצהרה לא הייתה אלא מכתב צנוע, שיש בו הבטחה מעורפלת, אשר קיומה תלוי בתנאים בלתי־אפשריים — והממוען לאישיות משנית בתנועה הציונית ● השלטונות הבריטיים ניסו לסכל את המעט שהיה בה, גורמים שונים בקרב היישוב לא היו מאושרים ממנה — והערבים נלחמו בה ● למרות זאת הפך המכתב הקצר הזה, שלאישיותו של חיים וייצמן היה משקל נכבד בנתינתו, לכלי־הבקעה מכריע במאבק על הקמת מדינה יהודית ● ההצהרה היקנתה לגיטימציה בינלאומית לרעיון הציוני והפכה מסמך משפטי מוכר על־ידי חבר־הלאומים ולהתחייבות מוסרית של עמים ושל ממשלות — ושימשה עידוד מוראלי לתנועה הציונית כולה.

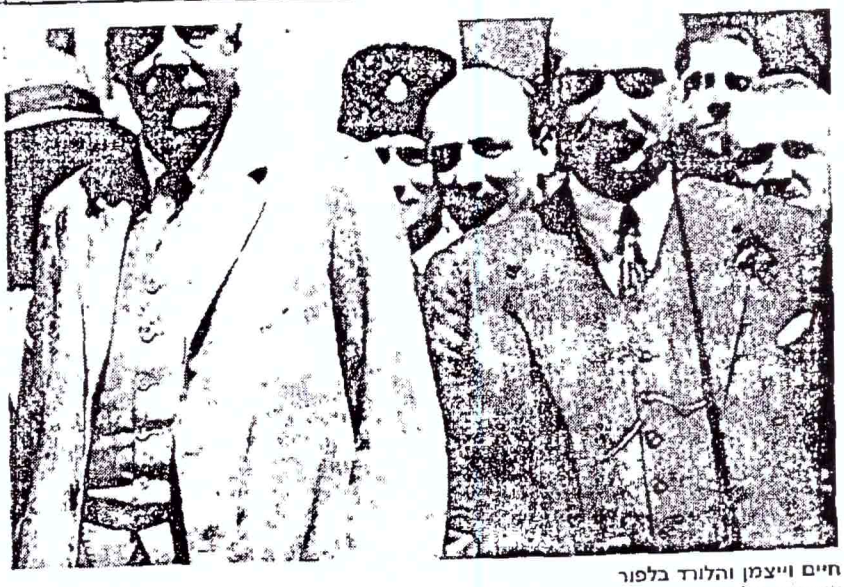

חיים וייצמן והלורד בלפור
אישיותו של וייצמן תרמה רבות

* ד"ר, החוג להיסטוריה, אוניברסיטת בארשבע.

Foreign Office,

November 2nd, 1917.

Dear Lord Rothschild,

I have much pleasure in conveying to you, on behalf of His Majesty's Government, the following declaration of sympathy with Jewish Zionist aspirations which has been submitted to, and approved by, the Cabinet

'His Majesty's Government view with favour the establishment in Palestine of a national home for the Jewish people, and will use their best endeavours to facilitate the achievement of this object, it being clearly understood that nothing shall be done which may prejudice the civil and religious rights of existing non-Jewish communities in Palestine, or the rights and political status enjoyed by Jews in any other country'.

I should be grateful if you would bring this declaration to the knowledge of the Zionist Federation.

Yours

Arthur James Balfour

משרד החוץ,
2 בנובמבר 1917

לורד רוטשילד היקר,

יש לי עונג רב להודיעך אליך מטעם ממשלת הוד־מלכותו את הצהרת־האהדה הבאה לשאיפות־היעודות הציוניות, שהוגשה לקאבינט ואושרה על־ידו:

"ממשלת הוד־מלכותו מביטה בעין יפה אל ייסודו של בית־לאומי לעם היהודי בארץ־ישראל, ותעשה במיטב מאמציה כדי להקל על הגשמתה של מטרה זו, בתנאי ברור שלא ייעשה דבר, העלול לפגוע בזכויותיהן האזרחיות והדתיות של העדות הלא־יהודיות הקיימות בארץ־ישראל, או בזכויות ובמעמד הפוליטי שהיהודים נהנים מהם בארץ אחרת".

אבקשך לך הודה, אם תביא הצהרה זו לידיעת הפידראציה הציונית.

שלך

ארתור ג'יימס בלפור

הצהרת־בלפור ותרגומה לעברית
ארץ־ישראל הופכת לאפשרות מעשית

בעיצומה של תקופת הטירור האו־ירי, בשנות השבעים, נחטף מעל עיראק מטוס של חברת־התעופה הבריטית "בריטיש אירוויס". בעוד המטוס באוויר, וידאו כבר בבריטניה, שאין במטוס אזרחים ישראלים. העובדה, שטירוריסטים פלסטינים חטפו מטוס, שמסלולו בארצות־ערב ועיקר נוסעיו ערבים, עוררה תמיהה. לכאורה, לא היה בידי החוטפים קלף מיקוח; בסך הכל מטוס בריטי הפועל בטריטוריה ערבית.

כשהונחת המטוס בלוב, הכריזו החוטפים על מטרת־החטיפה. המטוס ונוסעיו יוחזקו כבני־ערובה, עד שבריטניה תודיע על ביטול הצהרת־בלפור. פרשה זו הסתיימה מהר בהס־תלקות החוטפים. אבל העובדה, ששישים שנה לאחר השניים בנו־במבר 1917, שבו נמסרה הצהרת־בלפור, שנים רבות לאחר שכבר לא היה לה כל משמעות מדינית ומשפ־טית, מקצה לה הטירור הערבי תשומת־לב בינלאומית – יש בה כדי ללמד על חשיבותה ועל התפקיד המיוחד של ההצהרה בעיצוב פניו של המזרח התיכון.

על תולדות הצהרת־בלפור נכתבו כמה וכמה ספרים, ובמאות מאמרים היא נזכרת, מוסברת ומנותחת. עיקר הדיון בסוגייה מעניינת זו עוסק ברקע ובסיבות למתן הצהרת־בלפור, בנוס־חים השונים שהוצעו, בדיונים שקדמו למתן ההצהרה ובמשמעותה המדינית והחוקית. הדיון הקצר שלפנינו מבקש לבדוק נושא, שעסקו בו הרבה פחות: מקומה של הצהרת־בלפור בתהליך, שהביא להקמת מדינת־ישראל. השא־לות הנשאלות כאן הן: מה היה משקלה של הצהרת־בלפור בתהליך זה, ומה העניק לה את עוצמתה.

הכרזה בעלת נוסח מעורפל

בכל המחקרים העוסקים ברקע ובסיבות למתן ההצהרה בולטת העובדה, שההצהרה, אשר ניתנה במהלך מלחמת־העולם הראשונה

וכפועל יוצא ממצב בריטניה במלחמה, לא הייתה אלא הודעה, אחת מרבות, של שר־החוץ הבריטי. הלורד ארתור בלפור נאות להכריז, לאחר דיונים של קרוב לשנה, כי לממ־שלתו יש יחס חיובי לאפשרות, שהי־הודים יקימו לעצמם "בית לאומי" בארץ־ישראל. בהכרזה אין כלל הבטחה להקמת מדינה ליהודים. הני־סוח המעורפל של "בית לאומי" לא היה מקרי, וגם הגדרת המסגרת לא דיברה על הארץ כולה או על מקצתה, אלא על משהו שיקום בתוך אותה כברת־ארץ. יתר־על־כן, ההבטחה הבריטית לייחס חיובי הותנתה בשני תנאים ברורים: שהבית הלאומי הזה לא יפגע בתושבי הארץ הלא־יהודים ובמעמדם של היהודים בחו"ל. צירוף תנאים אלו להצהרה, כחלק בלתי־נפרד ממנה, הפך אותה מלכתחילה למכתב בעייתי, רחוק מאוד מחוזה מדיני או מהסכם דיפלומטי מחייב. צריך היה להיות אופטימי ללא תקנה כדי להניח, שהערבים, אשר היו רוב האוכלוסייה בארץ, לא יחושו פגיעה במעמדם, כאשר ליהודים, שמנו פחות מ־10% מהאוכלוסייה, הוצע מעמד מועדף. דרך אגב, אין זה מקרה, שבל־פור לא היפנה את ההצהרה לנחום סוקולוב, היו"ר בפועל של התנועה הציונית, או לחיים וייצמן, נשיא ציוני־בריטניה, אלא לוולטר רוט־שילד, דמות שנויה במחלוקת, שלא מילא תפקיד חשוב בתנועה הציונית. הנה־כי־כן, מבחינה פורמאלית אין ההצהרה אלא מכתב צנוע, שיש בו הבטחה מעורפלת, אשר קיומה תלוי בתנאים בלתי־אפשריים והממוען לאישיות מישנית.

דווקא בארץ־ישראל בלטו סימני ההסתייגות הבריטית. בעצם הימים, שבהם פורסמה ההצהרה, פרץ הגנראל אלנבי את החזית התורכית והחל בכיבוש ארץ־ישראל. האדמי־ניסטרציה הבריטית, שהופקדה במהלך הכיבוש על השלטון בארץ, איתרה מייד את ממדי ההתנגדות הערבית. מאז ועד סוף תקופת המנדט הבריטי על ארץ־ישראל, 30 שנה אחר־כך, ניסו השלטונות בארץ, אשר היו מופקדים על מימוש ההבטחה של בלפור, לסכל את המעט שהיה בה. למרבה ההפתעה היו גם גורמים בקרב היישוב, שלא היו מאושרים ממנה. כך, לדוגמה, אנשי "היישוב הישן", שהיו לעת מתן ההצהרה קבוצה גדולה יותר מן החלקים שניתן להגדירם כציונים. אלה התנגדו להצהרת־בלפור משום שהתנגדו לעצם הרעיון הציוני. גם בקרב "היישוב החדש" היו הרהורי ספק. א.ד. גורדון, למשל, ראה בהצהרת־בלפור החלפת "שעבוד פראי", היינו שלטון תורכי, ב"שעבוד תרבותי" בריטי, שהוא, בסופו של דבר, כובל יותר ומסוכן יותר.

על רקע כל הקשיים והמכשולים הללו הקוריוז של חטיפת המטוס, עשרות שנים מאוחר יותר, הוא מעין הוכחה לכך, שהמכתב הקצר הזה, המעורפל והמוגבל מבחינה מדינית ומשפטית, הפך לכלי־הבקעה מכריע במאבק על הקמת מדינה יהודית.

החשאיות הגבירה את הכוח

ההישג הראשון של ההצהרה היה במישור המוראלי. לאחר עשרים שנות־קיום לא יכלה התנועה הציונית להשתבח בהצלחות משמעותיות. כל הנסיונות הקודמים להגיע להכרה בינלאומית נכשלו – כך נסיונות הצ'רטר של הרצל והמגעים המדיניים של הבאים אחריו. גם ההישגים בארץ־ישראל היו שנויים במחלוקת. לעת הזאת מנה היישוב כולו כ־56,000 אלף נפש, רובם לא־ציונים. גם היי־שוב החדש, הציוני, הסתייע בעיקר ממקורות שמחוץ לתנועה הציונית, כמו הברון רוטשילד. על רקע זה הייתה ההצהרה פריצת־דרך מרשימה, שעודדה את המנהיגות החדשה של התנועה הציונית וחיזקה את מעמדה.

העידוד המוראלי החשוב ביותר ניכר בקהילות היהודיות במרכז־אירופה. הימים היו ימי פרעות ופורע־נות. המלחמה העולמית הייתה בעיצומה. שדות־המערכה העיקריים של החזית המזרח־אירופית התנהלו בתחום המושב היהודי, שם התגוררו בצפיפות כ־6 מיליון יהודים. רבים מהם גוייסו לצבא, לעיתים לצבאות יריבים שנלחמו זה בזה. הסיפרות היהודית דאז הנציחה אירועים, שבהם יהודי צעיר, אשר גוייס לצבא הצאר הרוסי, נאלץ לירות באחיו, אשר גוייס לצבא הגרמני. לאחר המהפכה הבולשביקית ברוסיה, שחלה באותו שבוע שבו ניתנה הצהרת־בלפור, הסתיימו הקרבות בין הרוסים לבין הגרמנים, ואולם אז החלה מלחמת־אזרחים עקובה מדם, שבה שילמו היהודים מחיר כבד עוד יותר. הצהרת־בלפור הייתה איפוא לא רק מקור־עידוד אלא גם הצעת פתרון למצוקה, סיכוי, תקווה והצלה גם יחד.

הבריטים, שלא היו שלמים עם ההצהרה וביקשו להצניעה, גרמו, למרבה האירוניה, לתהליך הפוך. כיוון ששמע ההצהרה הועבר בחשאי, מפה לאוזן, חרגה משמעותה הרבה מעבר למה שנאמר בה. היהודי הנאבק על קיומו, הרחק במזרח־אירופה, לא ראה לנגד עיניו את הטכסט הדל של המכתב. השמועה המופלאה, כפי שהגיעה אליו, הייתה, כי המעצמה הגדולה בעולם עומדת לתת ליהודים את ארצם ולהקים בה למענם את ממלכתם. בזכרונותיהם של בני הדור מופיע הסיפור כנס. מעתה הופכת ארץ־ישראל לאפשרות מעשית, שיש טעם לפעול למענה. המסגרות הציו־ניות מקבלות תנופה ומתרחבות מאוד.

הערבים העניקו משמעות

במהלך השנה שלאחר פרסום ההצהרה הסתיימה המלחמה העול־מית. זו הייתה האינטנסיווית מכל המלחמות שהיו עד אז, ולראשונה השתתפו בה טנקים ומטוסים והופעל נשק כימי. מספר האבדות היה מדהים. ההישגים של כל הצדדים, כולל של המנצחים, היו מעטים וללא כל פרופורציה למחיר. תחושה עמוקה, שהיה לה ביטוי רחב בכל

העולם, יצרה ציפייה ליצירת סדר־עולם חדש, צודק יותר, שבו לא יהיה מקום לשיעבוד מדיני, לאפלייה ולרדיפה על רקע דתי או לאומי. באווירה זו כונסה ועידת־השלום בוורסאי. הצהרת־בלפור נתפשה איפוא גם בין אישי־רוח ומדינאים לא־יהודים כדגם להסדרים החורגים משיקולים דיפלומטיים רגילים ומיושנים. היהודים עתידים לקבל זכויות מדיניות לא משום שהם גורם כוח במשא־ומתן מדיני אלא בשל התנ"ך, בזכות הסבל ומכוח הייחוד. הגל הגואה של הלכי־רוח חדשים ושל שאיפה לבנות עולם חדש, פתוח וצודק, עתיד היה לחלוף עד מהרה ולפנות את מקומו למנהיגים פוליטיים לאומיים כמימים ימימה, אבל ההצטלבות החד־פעמית של הציפיות הגדולות עם הדגם המיוחד למימושן הוליד כמה מהלכים, שכבר קבעו להם חזקה. כך, מן המסגרות שעוצבו בוועידת־השלום, נולד חבר־הלאומים, שאימץ את הצהרת־בלפור ביסוד בהענקת מנדט לבריטניה בארץ־ישראל. בריטניה עצמה קיבלה אותו, לאחר לא מעט לבטים, כיסוד בטופס המנדט וב"ספר הלבן", שפירסמה ב־1922.

ההתנגדות הערבית הנחרצת לרעיון הציוני באה לידי ביטוי בהתנגדות המרה להצהרת־בלפור. הפרעות הראשונות על רקע לאומי בתקופת השלטון הבריטי התרחשו באפריל 1920 – במקביל לדיונים על מסירת המנדט בארץ לבריטניה. מאז ועד היום הפך השניים בנובמבר, יום מתן ההצהרה, ליום של הפגנות ומחאה ברחוב הערבי. ושוב, כדרכה של האירוניה הקיימת בהיסטוריה, ציון יום זה ברחוב הערבי בולט הרבה יותר מאשר ביישוב היהודי. הערבים, יותר מן היהודים, הם שהעניקו להצהרה משמעות, ובסופו של דבר הם שהיקנו לה תהודה בינלאומית. ההתנגדות הערבית האגרסיווית וחסרת־הפשרה, שלוותה לימים באלימות גוברת, הייתה בין הגורמים החשובים, שאילצו את הממשלה הבריטית להגן על ההצהרה – שהיא עצמה לא הייתה שלמה עמה.

הנסיון ההיסטורי מלמד, בי חוזים בינלאומיים והצהרות מדיניות חזקים הרבה יותר מזו שלפנינו שונו או פשוט הופרו ובוטלו, כאשר לאחד הצדדים לא היה אינטרס לקיימם. ואכן, לא אחת הועלה בחוגי המימשל הבריטי רעיון כזה. והנה, במהלך שנות העשרים מצאה ממשלת־בריטניה את עצמה מחוייבת יותר ויותר להבטחה, שעל פי אמות־מידה של מדינאות ושל דיפלומטיה נחשבה לבלתי כדאית. בבניית מחוייבות זו יש תפקיד מיוחד במינו למי שהיה מהוגי רעיון ההצהרה ובמשך שנות העשרים נשיא התנועה הציונית – חיים וייצמן.

חיים וייצמן – מקומה של האישיות בהיסטוריה

וייצמן, פדופסור לבימיה, שנולד ברוסיה והיגד בראשית המאה לבריטניה, ניחן בחושים מדיניים רגישים ובאישיות כובשת. בני־שיחו הבריטים מעידים על הקסם שהילך עליהם בחוש־ההומור הדק שלו, בשנינותו ובשילוב הנדיר של עממיות ושל הדרת־מנהיגות. כנשיא של תנועה לאומית, שאין לה מדינה ומעמדה הרשמי תלוי ברצון טוב, היה עליו לנווט את הדיפלומטיה הציונית באמצעות קשרים אישיים, שיתותה בלתי־רשמיות ושכנוע רעיוני. אלו באו במקום המשא־ומתן ושיקולי־כוח ואינטרסים. המחקר ההיסטורי אינו יכול לאמוד גורמים, כמו קסם אישי וכושר־שכנוע. תפקידו של היחיד בהיסטוריה ומשקלו של המנהיג היו ונשארו נושאים שנויים במחלוקת. אולם במקרה של וייצמן יש בידינו שורה של עדויות; למן לויד ג'ורג', דאש ממשלת־בריטניה בעת מתן ההצהרה, דרך בלפור עצמו ועד וינסטון צ'רצ'יל ורמזיי מקדונלד – הכל העידו על ההשפעה האישית של האיש ועל משקלו בגיבוש עמדתם שלהם.

וייצמן היה מודע היטב לרפיסותה של ההצהרה ולכך, ששיקולים מדיניים בריטיים עלולים לגרום לביטולה. על כן פעל בזהירות ובתבונה ליצירת מחוייבות אישית של מנהיגי־בריטניה להצהרה. עלה בידו לפרוט על הנימים הדקים של הג'נטלמניות, שאיפיינה את המנהיגים הבריטים, על הרגשות המשיחיים בדבר גאולת ארץ־הקודש של מי שנטה לרעיונות אנגליקניים דתיים ועל ההתפעלות מהמהפכה הציונית, המתרחשת בארץ של אנשי־הלייבור. לווייצמן היה חלק אישי בכך, שבמהלך שנות העשרים הפכה הצהרת־בלפור, לדידם של רבים מן האישים הקובעים בבריטניה, ממסמך מדיני שולי לרעיון מוסרי, לאתוס, שבריטניה מתוייבת כלפיו. בימים המרים, שנכונו לתנועה הציונית למן ראשית שנות השלושים ועד הקמת־המדינה, נועדה לתחושת מחוייבות זו תפקיד חשוב בוויכוחים הפנימיים בתוך המימשל הבריטי, כאשר הפקידות המקצועית במשרד־החוץ, משרד־המושבות וממשלת־המנדט בארץ תובעים להסתלק מן ההצהרה, ואילו אישים בכירים במפלגות ובממשלה בבריטניה גופה חשים עצמם מחוייבים לווייצמן אישית ולרעיון הגלום בהגשמת הציונות.

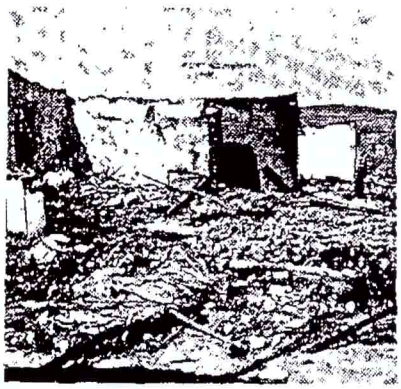

מאורעות 1929 בבאר־טוביה
היישוב ומנהיגיו התגבשו והחחזקו

ספק, אם מחוייבות זו הייתה מספקת כדי לעמוד מול שיקולים פרגמטיים, בעיקר לנוכח היערכות הכוחות לקראת מלחמה עולמית שנייה ובמהלך אותה מלחמה. אל מול

היהודים, שהיטלר הוכיח כי משקלם כאפר, ניצב העולם הערבי על מרחביו הטריטוריאליים העצומים, משאביו הטבעיים ומיקומו האסטרטגי. ליהודים לא הייתה ברירה אלא להיצמד לבריטניה — באין להם קלפי־מיקוח. הערבים יכלו, לכאורה, לתמרן בין הצדדים וממילא לתבוע את ביטול הצהרת־בלפור. אלא שבתוך שנות העשרים נקבעו תחת מטריית־ההצהרה עובדות פוליטיות בלתי־הפיכות.

העליות לארץ יצרו עובדות חדשות

בעקבות הצהרת־בלפור התמנה הרברט סמואל, שהיה ממנסחי־ההצהרה, לנציב עליון בריטי בארץ־ישראל. תקופת נציבותו שנוייה במחלוקת: סמואל, יהודי בעל נטיות ציוניות, ביקש לפשר בין היהודים לבין הערבים. כשגילה את עוצמת ההתנגדות הערבית, ניסה להגביל את הפעילות היהודית בארץ. אולם עתה הייתה להצהרה עוצמה משל עצמה. בין השנים 1920־1926 עלו לארץ קרוב ל־100,000 יהודים, כמעט כפליים מאלו שהיו בה לעת מתן ההצהרה. עולים אלו, שנודעו כעלייה השלישית ורביעית, קבעו עובדות חדשות. ההגבלות שהטיל המימשל הבריטי על עלייה ועל רכישת־הקרקעות התנגשו עם המחוייבות של הממשלה. השניות הזו איפשרה פרצות, שדרכן נוצרה בארץ חברה יהודית מאורגנת. התיישבות רחבה, מערך אירגוני מסועף ונחישות ציונית יצרו דינמיקה סוחפת. בתוך כך התגבשה בארץ, בעיקר במסגרת ההסתדרות, מנהיגות בעלת עוצמה אישית. היישוב הפך לאוטונומיה לאומית, שקיים מערך של חינוך, של בריאות, של משפט ואפילו של הגנה עצמית. המבנה האירגוני של אוטונומיה זו, בצירוף הזדהות עמוקה עם הרעיון הציוני, עם נכונות לחיים קשים ולקורבן אישי היקנו למנהיגי היישוב כוח רב.

המאבק הציוני מול הנסיונות להסתלק מההצהרה

כוחו של היישוב ומעמדו האישי של וייצמן הועמדו למבחן בנסיון הבריטי הראשון להסתלק מהצהרת־בלפור ב־1931. ה"ספר הלבן", הנקרא על שמו של שר־החוץ הבריטי, הלורד פספילד, קבע, כי היישוב היהודי בארץ מיצה את תחומי האוטונומיה שלו. מכאן ואילך, כך נקבע ב"ספר הלבן", יחולו הגבלות חמורות על רכישת־קרקעות להתיישבות יהודית, והעלייה לארץ תצומצם למינימום זעיר. הפירוש המיידי של הגזירות החדשות היה צמצום הבית הלאומי לעיר עברית אחת — תל־אביב — ומידה מוגבלת של אוטונומיה בתחומי התרבות, החינוך והבריאות בירושלים, בחיפה ובעוד כמה ערים מעורבות של יהודים ושל ערבים. כל המסגרת הזאת כללה פחות מ־200,000 יהודים — כשעור מניינם באיזור היהודי בוורשה שבפולין. האוטונומיה בפועל, שבה זכו היהודים, הייתה אפילו פחותה בכמה תחומים מזו שהייתה להם במדינה עויינת כמו פולין.

"הספר הלבן" של פספילד עוצב על־ידי משרד־החוץ הבריטי בעקבות פרעות 1929, שבהן נחשפה עוצמת ההתנגדות הערבית ומשמעותה האלימה. ההתמודדות הציונית עם "הספר הלבן" הפכה לעימות מכריע על פירושה של הצהרת־בלפור. מנקודת־המבט של משרד־החוץ הבריטי נסמך הפירוש המצומצם על חוות־דעת של ממשלת־המנדט בארץ, על האינטרס המדיני הישיר של בריטניה, על יחסי־הכוחות הבינלאומיים, על משקלם של היהודים מול משקל הערבים וגם, לכאורה, על שמירת זכויות־אזרח של ערביי־הארץ — כנאמר בהצהרה. לחיזוק טענה זו הסתייע משרד־החוץ הבריטי בדו"ח

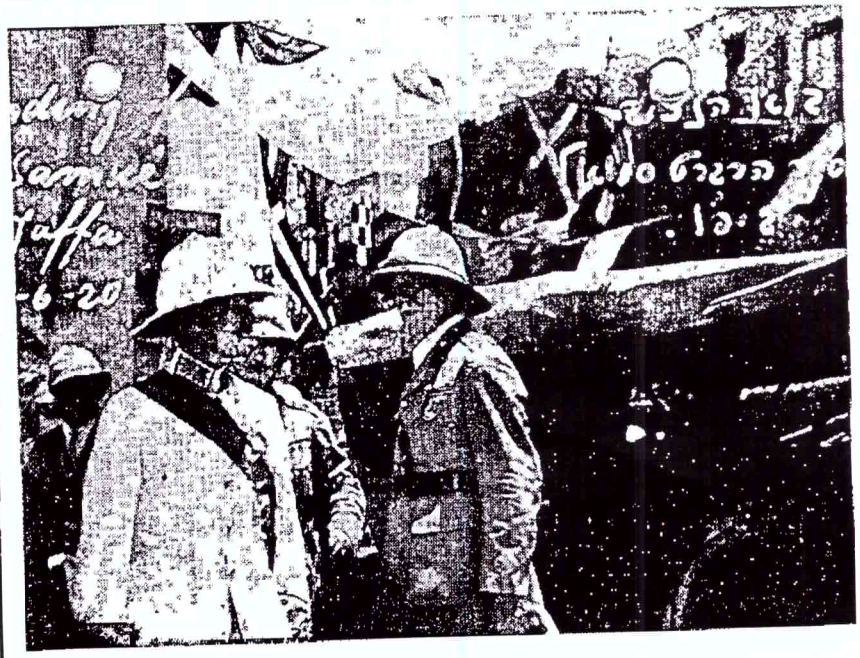

הרברט סמואל, הנציב העליון הראשון, מגיע ליפו
תקופת־נציבותו שנוייה במחלוקת

מלקולם מקדונלד
צמצום העלייה והיישוב היהודי

של מי שנחשב למומחה בינלאומי, הופ־סימפסון, שקבע, כי ארץ־ישראל הגיעה למיצוי יכולת ההתיישבות בה. המסקנות שנבעו מן הדו"ח היקנו נימוקים כאילו־מוסריים: כל רכישת קרקע נוספת על־ידי היהודים, פירושה נישול הערבים, וכל עולה נוסף לארץ דוחק את מי שחי בה מדורי־דורות.

לתנועה הציונית לא הייתה תשובה פוליטית בעלת עוצמה שווה. יתר־על־כן, ההנהגה הציונית הייתה נתונה לוויכוח פנימי מר, והמצב ביישוב היה קשה. בחמש השנים מאז 1926 קטן מאוד מספר העולים לארץ, וגדל מאוד מספר היורדים ממנה. פרעות 1929 גרמו לאווירת־דיכדוך ולתחושת חוסר־מוצא. התנועה הציונית הייתה שקועה במשבר, וה"ספר הלבן" של פספילד יכול היה להוות מכת־מוות ליישוב. והנה, דווקא לנוכח מצב נחות זה התגלתה העוצמה הסמוייה, הבלתי ניתנת לשיקלול פוליטי, שעלה בידי ההנהגה הציונית לצבור ב־14 השנים שעברו מאז הענקת הצהרת־בלפור.

האקט הפוליטי, שנקט חיים וייצמן, נשיא התנועה הציונית, לנוכח "הספר הלבן" של פספילד, היה התפטרותו מתפקידו כנשיא התנועה הציונית. במרחק הזמן נראית פעולה זו בלתי־סבירה, ומכל מקום, קשה להסביר מדוע הודעה של נשיא התנועה הציונית על התפטרותו מתפקידו עשוייה להשפיע על בריטניה הגדולה לשנות עמדה פוליטית חזקה, שהוכרזה קבל העולם. ואולי זה סוד כוחה של הצהרת־בלפור ומה שהספיק להיבנות סביבה. עובדה היא, כי לנוכח הודעת־ההתפטרות של וייצמן חל מהפך חדש במדיניות־בריטניה. "הספר הלבן", אומנם, לא בוטל רשמית – מטעמי יוקרה מובנים – אבל נספח אליו מכתב־הבהרה מאת רמזיי מקדונלד, ראש ממשלת־בריטניה, שביטל, למעשה, את הגזרות העיקריות שבו. היחלצות ראש־ממשלה בריטי כדי להגן על מעמדו של מנהיג ציוני, ואפילו במחיר של קרע עם שר־החוץ שלו, מלמדת עד כמה הפכה הצהרת־בלפור למחויבות החורגת מהצהרת־כוונות סתמית. היא הייתה עתה לצו מוסרי, החזק משיקולי אינטרסים מדיניים.

זו הייתה המערכה הקשה הראשונה – אבל לא האחרונה. בעקבות מכתבו של ראש־הממשלה לווייצמן התמנה נציב עליון בריטי חדש. בתקופתו של ארתור ווקופ, אשר זכה לכינוי "הנציב הטוב", התחזק היישוב היהודי. העלייה החמישית, שנודעה כ"עליית־הייקים", הכפילה אותו, ובמהלך שנות השלושים התפתחה ההתיישבות והתגבשו דפוסי־האירגון, שהפכו את האוטונומיה היהודית למה שנקרא "מדינה בדרך". אבל, במקביל, התעצמה גם ההתנגדות הערבית, שהתפתחה במהלך 1936 למרד נגד בריטניה והיהודים. בהמשך למחוייבות להצהרת־בלפור נערכו הכוחות הבריטיים לחיסול המרד. אולם האיום המפחיד של מלחמת־עולם שנייה הוביל ל"ספר הלבן" של 1939. הגזירות של פספילד, שעוכבו 8 שנים, נוסחו מחדש על־ידי שר־המושבות, מלקולם מקדונלד (אגב, בנו של רמזיי מקדונלד, אשר ביטל את גזירות־פספילד) ומומשו עתה בנחישות רבה. בריטניה התכחשה למחוייבותה ומנעה עלייה לארץ גם בימים הטראגיים של השואה, כאשר סגירת שערי־הארץ, פירושה היה גזר־דין מוות על מיליוני־יהודים.

לנוכח המלחמה לחיים ולמוות, שאיימה על בריטניה, סברה ממשלת־בריטניה, כי אין משקל לשיקולים מוסריים ולמחוייבות אישית או סימפטיה. גם ראש־ממשלה, שנחשב אוהד להצהרת־בלפור ולציונות – וינסטון צ'רצ'יל – התעלם ממנה. אין ספק, כי כוונת ההסתלקות מהצהרת־בלפור הייתה נחרצת, אלא שההבקעה ההיסטורית של הצהרת־בלפור מילאה כבר את תפקידה. הישוב היהודי בארץ־ישראל, שמנה כחצי מיליון נפש, עבר משלב ההבקעה, שבו היה עליו להסתייע בהכרזת מחוייבות של המעצמה הגדולה, לשלב ההמראה לקראת הקמת מדינה משלו. מעתה היה עליו לסמוך על כוחו שלו.

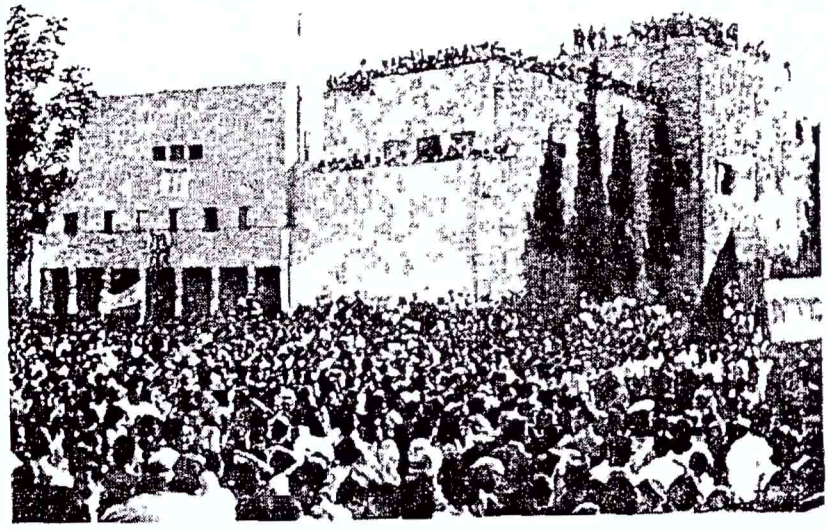

הפגנה בירושלים נגד ה"ספר הלבן"
עימות מכריע על פירוש־ההצהרה

וינסטון צ׳רצ׳יל
אפילו צ׳רצ׳יל התעלם מן הצהרה

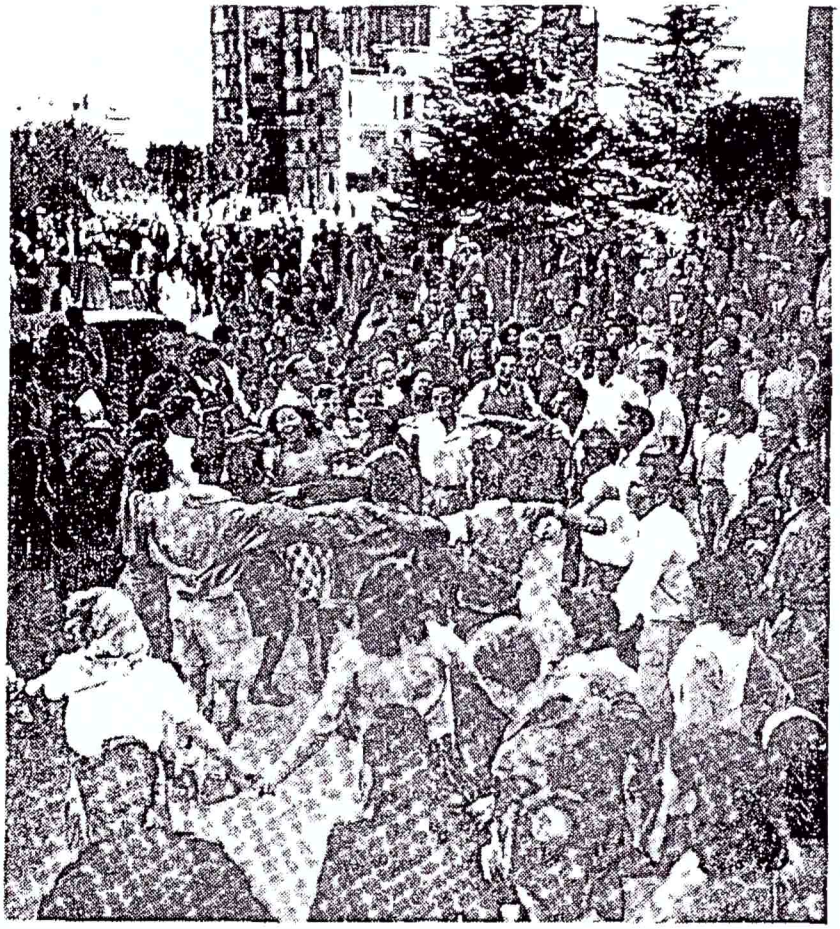

יחשלים, כ״ט בנובמבר 1947
בניגוד למהלך ההיסטוריה

צילום: הנס ח. פין

העשור שלאחר "הספר הלבן" של מלקולם מקדונלד היה אינטנסיווי ביותר. העם היהודי הוכה באסון נורא — השואה. בעצם הימים, שבהם נחשפו אימי־השואה, נגזר על התנועה הציונית להתמודד במאבק מדיני וכוחני נגד בריטניה בתביעה למימוש הבטחתה מ־1917. וכאשר קמה מדינת־ישראל, בניגוד לעמדת־בריטניה, נגזר עליה להתמודד במלחמה נגד כל ארצות־ערב. במהלך התקופה הזאת לא מילאה הצהרת־בלפור תפקיד של ממש. כבר לא היה בה צורך.

אל תסתכל במה שכתוב — אלא במה שבנו ממנו

הקמת מדינת־ישראל היא אחד האירועים המרעישים בהיסטוריה של העת החדשה. היא קמה בניגוד למה שניתן לכנות בהכללה "מהלך ההיסטוריה". אכן, אין להיסטוריה מהלכים צפויים מראש, והיא מזמנת הפתעות רבות, לטוב ולרע, אבל גם במסגרת התהפוכות ההיסטוריות בולטת זו של הגשמת הרעיון הציוני כתופעה חריגה לחלוטין.

המדע איננו יכול לשקלל כוחות וגורמים בהיסטוריה ולבנות סכימה מדוייקת שלהם. סיפור הקמת מדינת־ישראל זוכה לתשומת־לב במחקר בארץ ובעולם, וכמספר המחקרים כך מספר ההסברים לכוחות ולגורמים, שאיפשרו את הקמת־המדינה. הכוחות והגורמים השונים נזכרים בכל המחקרים הרציניים, והם כוללים, בין השאר, את עוצמת השאיפה היהודית לציון, את הנחישות של היישוב היהודי ונכונותו לקרבן, את המקום המיוחד של היהודים בתודעת העמים, את הרמה הגבוהה של מנהיגי־הציונות, את הקריאה הנכונה של המפה הפוליטית המשתנה בתקופת המאבק וכן את התרומה העקיפה של דרכי־ההתנגדות הערבית. השוני בין החוקרים הוא במשקל השונה, שהם מעניקים לכל אחד מן הגורמים הללו.

● ● ● ●

שוני זה בא לידי ביטוי בולט בדיון המפורט יותר, הכולל סוגיות, כמו ההעפלה, בעיית שארית־הפליטה, מאבקי־המחתרות, תפקיד ההתיישבות העובדת, אישיותו של הנשיא טרומן וכיוצא באלו נושאים היסטוריים, שלכולם תפקיד בסיפור הקמת־המדינה. המשקל החשוב המוצע כאן להצהרת־בלפור נובע מתפקידה בתוך כל אותם גורמים וכוחות.

הצהרת־בלפור היקנתה לגיטימציה בינלאומית לרעיון הציוני. היא הפכה למסמך משפטי מוכר על־ידי חברה־הלאומים ולהתחייבות מוסרית של עמים ושל ממשלות; היא הייתה עידוד מוראלי לציונים בתקופת משבר ולכלי־הבקעה מדיני. חשיבותה העיקרית של הצהרת־בלפור איננה איפוא במה שכתוב בה, אלא במה שהתנועה הציונית בנתה ממנה.